

Mətanət Qocayeva
ADU

QEYRİ-SƏLİS CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: qeyri-səlis cümlələr, sintaktik omonimlik, sintaktik ambiqivilik, cümlənin nitq hissələrinə görə təhlili

Keywords: garden – path sentences, syntactic homonymy, syntactic ambiguity, parsing

Ключевые слова: неоднозначные предложения, синтаксические омонимы, синтаксический амбивитизм, анализ предложений по частям речи

Bəzən İngilis dilində hər hansı bir mətni oxuyarkən, biz elə cümlələrlə qarşılaşırıq ki, hətta verilmiş kontekst daxilində onların mənasını anlamaq qeyri-mümkündür. Cümləni təşkil edən sözlər arasında heç bir sintaktik və məna əlaqəsi tapa bilmədikdə bizi bir sual düşündürür: Görəsən, bunlar cümlədir, yoxsa sadəcə səhvən çap edilmiş sözlərdir? Əgər cümlədirsə, nə üçün mənası yoxdur? Məsələn, *The old man the ship* cümləsi ilk baxışda bizə heç bir məlumat vermir. Bu tip cümlələrlə qarşılaşdıqda oxucu özünü naməlum bir yerdə azıb qalmış, düzgün yolu axtarıb tapmağa çalışan şəxsə bənzədir. Dilin təbii daşıyıcısı ana dilində yalnız doğru səslənən cümlələri qəbul edir. Axı dilimizdəki bütün cümlələr qaydaya tabedir (rule governed) [4, s.26]. Lakin elə cümlələr də olur ki, onların qrammatik quruluşu bizə aydın olmur. Məsələn, *She persuaded her friends were reliable* və ya *He looked in through the door was opened* tipli cümlələri ilk oxunuşda anlamaq çətindir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə belə cümlələr “garden – path sentences” (qeyri-səlis cümlələr) adlandırılır [4, s.93]. İngilis dilində bu tip cümlələr qəribə sintaktik quruluşa və tərkibində işlədilən omonim sözə görə fərqlənirlər. Bu növ cümlələrin şərh olunması dərin dil bilgisi, səriştəsi və məntiqlə müşayət olunan psixolinqvistik prosesdir. Məhz bu cəhətdən “garden – path sentences” (qeyri-səlis cümlələr) psixolinqvistikanın tədqiqat obyektinə daxildir. Belə cümlələr psixolinqvistikada müvəqqəti ambiqivilik və ya çəşqinlik yaranan cümlələr hesab olunur, çünki onların tərkibində olan bir və ya bir neçə söz həm leksik, həm də qrammatik omonimlik yaratmaqla cümlənin mənasının başa düşülməsi üçün çətinlik yaradırlar. Və ya cümlənin sintaktik quruluşu onun semantikasını anlamağa mane olur. Bəzən bu tip cümlələr başa düşülmək üçün sözbəsöz analiz olunur [5, s.27].

“Garden – path sentences” termini “to be led down the garden path” ifadəsindən götürülüb mənası “to be fooled, to be taken into the wrong direction” — azdırmaq, kiməsə səhv yolu, istiqaməti göstərmək, ələ salmaq və s. mənalарını verir.

İlk baxışda mənasız görünən, yalnız ardıcıl düzülüb sözləri xatırladan belə cümlələr həm düzgün qrammatik quruluşa, həm də semantikaya malik olurlar. Lakin bu tip cümlələrin mənasını cümləni nitq hissələrinə görə təhlil etməklə (parsing), cümlədəki müəyyən omonim sözlərin leksik mənasını dəqiqləşdirməklə tapmaq olar. Çox zaman belə cümlələrdə mənanın anlanılmasına çətinlik yaranan konversiya yolu ilə düzələn omonim sözlər və onların həm həqiqi, həm də məcazi

mənalarda işlənməsidir. Bəzən İngilis dilində “garden-path sentences” öz qeyri – adi qrammatik quruluşuna, dərk olunmasının çətinliyinə görə “crazy sentences” (dəlisov cümlələr) adlandırılır. Məsələn, *The young man the urgent tasks at the company; The old dog the footsteps of the young; The old man the ship; The young man boats; The man pushed through the door fell down* və s. cümlələrin qrammatik quruluşu semantik mənanın açılması üçün çətinlik yaradır.

M. Smith bu tip cümlələri “Crazy sentences that do have meaning” (Mənası olan dəlisov cümlələr) deyər səciyyələndirmişdir [5, s.38]. Onlarda çəşqinlik yaranan cümlədə bir və ya bir neçə sözün omonim qarşılıqlığının olması, cümlə daxilində omonim və ya çoxmənalı sözün hansı leksik mənasının işlənməsi, onun hansı nitq hissəsinə aid olması və cümlənin nitq hissələrinə görə necə təhlil (parsing) olunması, ismi söyləmin (NP) və feili söyləmin (VP) yerinin müəyyənəşdirilməsidir. Bəzi sözlərin leksik mənası bizi lüğətdən asılı vəziyyətə salsada, onların sintaktik funksiyasının müəyyənəşməsində distributiv analiz metodu mühüm rol oynayır. Bəzi cümlə nümunələrinə nəzər salaıq. Məsələn, *The young man the urgent tasks at the company* cümləsi ilk baxışda bizə heç bir informasiyanı ötürmür. Cümləni mənalandıran əsas cümlə üzvü xəbərdir, lakin biz cümlənin xəbərini tapa bilmirik, semantik məna qaranlıq olaraq qalır. Elə isə cümləni nitq hissələrinə görə morfoloji təhlil edək: *the young man* ismi söyləmi (NP) cümlənin mübtədasıdır; *the urgent tasks* ifadəsini 2-ci, *at the company* ifadəsini 3-cü ismi söyləmi kimi götürsək, bəs cümlənin feili söyləmi (VP) aşkar olunmadı. Deməli, cümlənin təhlilində yanlışlıq var.

Əgər biz *the young man* ismi söyləmini tərkib hissələrinə ayırısaq, onda cümlənin şərhini belə verməliyik: *the young – gənclər, cavanlar* ismi söyləmi *young* sifətinin substantivləşməsindən düzələn toplu isimdir. *Man* sözünü feili söyləmi kimi qəbul etsək, məlum olur ki, o, *a man – adam, insan* sözündən sıfır morfem ilə, yəni konversiya yolu ilə düzələn *idarə etmək* feilidir. Beləliklə, cümlənin diaqramını bu cür vermək olar: *The young (NP) man (VP) the urgent tasks (NP) at the company (NP) – Şirkətdə əsas tapşırıqları gənclər idarə edirlər.* Göründüyü kimi, verilmiş cümlənin semantik mənasının başa düşülməsində əsas məna yükü *to man-idarə etmək* feilinin üzərinə düşür.

The old dog the footsteps of the young cümləsi ilk oxunuşda bizə mənası olmayan söz yığını kimi görünür. Hər bir cümləyə xas olan xüsusiyyətlərdən biri və əsası onun informativ xarakterli olmasıdır. Hələ ki, verilmiş cümlədə bunu aydınlaşdırmaq qeyri – mümkündür. Ona görə də, cümlənin xəbərini tapmağa çalışsaq. Əgər *the old dog* (NP) ismi söyləmi, *the footsteps of the young* (NP) digər bir ismi söyləmi kimi götürülsə, cümlə anlaşılmaz olaraq qalır. Cümləni taksonomik olaraq təhlil etsək, aydın olar ki, *the old* toplu isimdir və cümlənin mübtədasıdır. *The old* ismi *old* sifətinin isimləşməsindən düzəlib və onunla leksik-qrammatik omonimlik təşkil edir. Cümlədəki *dog* sözü feildir, *a dog-it(heyvan)* ismindən konversiya yolu ilə düzəlib, mənası *təqib etmək, izləmək* deməkdir. Nəhayət ki, verilmiş cümləni diaqram üzrə belə izah etmək olar: *The old (NP) dog (VP) the footsteps of the young (NP) – Qocalar cavanları addım-addım təqib edirlər.* Cümlənin şərhini bir daha göstərir ki, nitq hissələri sistemində feilin aparıcı rolu, onun digər nitq hissələrini öz ətrafına yığmaq və onları idarə etmək gücü

digər heç bir nitq hissəsində yoxdur. Verilmiş cümlənin semantik mənasının açılmasında həlledici rolü məhz *to dog-təqib etmək* felinin leksik mənası oynayır.

F.L.Aldama “qeyri-səlis cümlələr” haqqında yazır: “Onlar ilk baxışda bizzə sintaktik quruluşu yanlış olan cümlə təsiri bağışlayır, lakin təkrar-təkrar (rekursiv olaraq) cümləni şərh etməklə biz artıq cümlənin düzgün sintaktik quruluşunu və semantik mənasını başa düşürük. Bu tip cümlələrdə oxucu bəzən isimi sifət və ya sifəti isim kimi başa düşür, bəzən lazım olan yerlərdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artikkelərinin olmaması ya cümlənin mənasını başa düşməyə imkan vermir, ya da əksinə başa düşmək üçün oxucuya şərait yaradır” [1, s.282].

The young man boats cümləsində ambiqivitetlik aşkar olaraq özünü göstərir. Çünki cümləni təşkil edən hər üç sözün dildə omonim qarşılığı var: *young – gənc, the young-gənclər; a man-adam, insan, to man-idarə etmək; a boat-qayıq, to boat-qayıq sürmək, qayıqla gəzmək və s.* Deməli, hər bir sözün leksik – qrammatik omonim qarşılığı olduğuna görə, cümlənin hansı mənada işlənməsi sırf kontekstlə bağlıdır. Əgər *boats* sözünü cümlədə III şəxsin təkində işlənmiş feil kimi götürsək, onda diaqram belə olmalıdır: *The young man (NP) boats (VP) – Cavan adam qayıq sürür (və ya qayıqla gəzir).*

Cümlədəki sözlərin omonim qarşılıqlarını nəzərə alaraq cümlənin diaqramını qursaq onun leksik mənası da dəyişmiş olacaq. *The young (NP) man (VP) boats (NP) – Gənclər qayıqları idarə edirlər.* Verilmiş nümunədə leksik-qrammatik ambiqivitetliyə səbəb olan əsas *boats* sözünün cümlədə isim, yoxsa feil kimi işlənməsi və *-s* sonluğunun hansı qrammatik mənanı ifadə etməsidir. *-S* şəkilcisi sinkretizm əmələ gətirməklə həm ismin, həm də feilin kəmiyyət kateqoriyalarının göstəricisidir. Əgər cümlə *The young man the boats* kimi verilsəydi, onda cümlədə ambiqivitetlik olmazdı, yalnız məna anlaşılmaqlığı olardı, çünki *the* artikili ilə işlənmiş *boats* sözü cümlədə yalnız ismi söyləmə olardı.

Psixolinqvisitik baxımdan qeyri-səlis cümlələr müvəqqəti ambiqivitetlik və ya anlaşılmaqlıq yaradan cümlələr hesab edilir. Bəzən bu tip cümlədə bir sözün leksik mənasının, və ya sintaktik funksiyasının aydın olmaması cümlədə ambiqivitetlik yaradır ki, buna lokal ambiqivitetlik deyilir. Məsələn, *The old train the young* cümləsində *to train-öyrətmək, məşq etmək* sözünün feil olduğunu müəyyənləşdirmək cümləni başa düşməyə imkan verir: *Qocalar cavanları öyrədirlər.* Bəzən isə cümlənin semantikasının anlaşılmaqlıq bütövlükdə cümlənin quruluşundan asılı olur ki, buna global ambiqivitetlik deyilir. Məsələn, *I know more talented students than John* cümləsində aşkar ikimənəlilik var. Belə ki, 1-ci mənada cümlə belə izah oluna bilər: *I know more talented students than John does – Mən Conun tanıdığından daha çox istedadlı tələbə tanıyıram.* 2-ci mənada cümlə belə şərh oluna bilər: *I know more talented students than John is – Mən Conun daha istedadlı tələbələr tanıyıram.*

Bəzən cümlədə eyni zamanda iki feil keçmiş zamanda işlədilir və onlardan hansının cümlənin xəbəri olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. *The boy pushed among the crowd fell; The fire grilled the cook but the cook didn't grill; The bear shot in the forest ran away; The florist sent the bouquet of flowers was very flattered.*

The boy pushed among the crowd fell cümləsinin semantik mənasını aydınlaşdırmaq üçün cümləni nisbi əvəzlilik əlavə etməklə genişləndirək: *The boy*

who was pushed among the crowd fell. Cümləni təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirdikdə məlum olur ki, *The boy fell* baş cümlə, *who was pushed among the crowd* isə təyin budaq cümləsidir. Cümlənin Azərbaycan dilində tərcüməsi belədir: *İzdihamin içində itələnmiş oğlan yerə yıxıldı.*

The fire grilled the cook but the cook didn't grill cümləsində mənanın aydınlaşdırılması *to grill* feilinin leksik mənasından asılıdır. *To grill* feilinin 1-ci mənası. – *ütmək, qarsaltmaq*; 2-ci mənası *yandırmaq, qızartmaq.* Onda düzgün qrammatik quruluşu malik olan bu cümlənin dilimizdə qarşılığı belə olacaq: *Alov aşpazı qarsdı, amma aşpaz yanmadı.* Eyni bir sözün çoxmənalı olması cümlənin bir tərəfindəki mənanı digər tərəfə qarşı qoyur: *qarsdı amma yandırmadı.*

The florist sent a bouquet of flowers was very flattered cümləsinin mənasını izah etmək üçün cümləni təyin budaq cümləsi hesabına genişləndirək, çünki, cümlədə iki keçmiş zaman formasında işlədilmiş feil var. *The florist who sent a bouquet of flowers was very flattered* cümləsinin baş cümləsi *The florist was very flattered*, təyin budaq cümləsi isə *who sent a bouquet of flowers.* Cümlə Azərbaycan dilinə bu cür tərcümə olunur: *Bir dəstə gülü gödərmiş gülçü çox yaltaq idi.*

Anlaşılması çətin olan cümlələrin bu xüsusiyyətindən ədəblər, yumoristlər istifadə edərək komik dialoqlar, cümlələr yazırlar və oxucunun diqqətini cəlb edirlər. Məsələn, məşhur İngilis komiki Marks Kruşo sözlərin omonim və çoxmənalılığından bu cümlədə məharətlə istifadə etmişdir: *Time flies like an arrow, fruit flies like a banana.* Hər iki cümlədə *flies* və *like* sözləri omonim olsalar da, onlar tamamilə fərqli leksik mənalara daşıyırlar. 1-ci cümlədə *flies to fly –uçmaq* felinin indiki zaman, III şəxsin təkindəki formasıdır. *Like-kimi* sözünüdür. 2-ci cümlədə isə *flies a fly – milçək, həşərat* sözünün cəm forması, *to like* isə *xoşlamaq* feilidir. Onda cümlə dilimizə belə tərcümə olunur: *Zaman ox kimi uçuq, lakin meyvə həşəratları bananı xoşlayırlar.*

Qeyd olunanlardan belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, hər bir mənası olan cümlənin düzgün sintaktik quruluşu olmalıdır və əksinə”. Mənanı nəzərə almadan necə düzgün qrammatika qurmaq olar?” [3, s.93]

Ədəbiyyat

- 1.F.Luis Aldama *Toward a Cognitive Theory of Narrative Acts. Cognitive Approaches to Literature and Culture.* University of Texas Press. Austin. June 1st, 2010. 336 s.
- 2.Noam Xomski *Dil və Təfəkkür.* İngilis dilindən tərcümə edən və giriş məqalənin müəllifi – f.e.d., professor A.Y.Məmmədov. -Bakı, “Kitab aləmi” nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2006, 152 s.
- 3.N.Chomsky *Syntactic Structures.* Massachusetts Institute of Technology. Mouton Publishers, the Hague. Paris, 1957. 117 s.
- 4.Neil Smith Noam Chomsky - *Ideas and Ideals.* Second edition. Cambridge University Press. 2004. 276 s.
- 5.Mary M. Smith *Cognition in Action.* Psychology Press. UK. 1994. 236 s.

Summary

Garden – path sentences

The article deals with “the garden–path sentences” which are distinguished for their unusual grammatical structure that makes them difficult for understanding their semantics. This term was first used by Noam Chomsky in “Ideas and Ideals” where he

expresses that without grammar there is no semantics or vice versa. In the article we tried to explain the meaning of some garden - path sentences according to diagrams.

Резюме

Неоднозначные предложения

В статье говорится о «неоднозначных предложениях», которые различаются по их необычной грамматической структуре, что заставляет нас с трудом понять их семантику. Этот термин был впервые употреблен Н.Хомским в книге «Ideas and Ideals», где он считает, что без грамматики нет семантики или на оборот. В статье мы попытались объяснить значение некоторых «garden – path» предложений согласно диаграммам.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 19.01.2017